

नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान

लघु अनुसन्धान

प्रस्तोता

उपप्रा. भुवेश्वरी बडू

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

केन्द्रीय क्याम्पस

अनुसन्धान नवप्रवर्तन तथा विकास केन्द्र

सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय

महेन्द्रनगर, कञ्चनपुर

२०८१ (सन् २०२४)

विषयसूची

	पेज नं.
अध्याय एक : अध्ययनको परिचय	१-६
अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
समस्याको कथन	४
अनुसन्धानका उद्देश्यहरू	५
अध्ययनको औचित्य	५
अध्ययनको परिसीमा	६
अध्याय दुई : साहित्यको पुनरावलोकन	७-१४
सैद्धान्तिक पुनरावलोकन	७
अनुसन्धान अन्तर	१४
अध्याय तीन : अध्ययन विधि	१५-२०
अनुसन्धान ढाँचा	१५
अनुसन्धान विधि छनोट	१६
अनुसन्धान उपकरण	१६
नमुना छनोट	१७
तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या	१७
विश्वसनीयता र वैधता	१८
नैतिक सरोकार	१९
अवधारणात्मक ढाँचा	१९
सन्दर्भ सामग्री	

अध्याय एक

अनुसन्धानको परिचय

अध्ययनको पृष्ठभूमि

नेपाल एक बहुजातीय एवम् बहुभाषिक मुलुक हो । यहाँ एक सय पच्चीस जातजाति र एक सय एकतीस भाषाभाषीका मानिसहरू सर्म्पकमा रहेका छन् । नेपालको संविधान २०७२ काअनुसार नेपालले सङ्घीय संरचना अङ्गीकार गरेको छ । जसमा नेपाललाई प्रदेश र सङ्घीय सरकारको व्यवस्था गरी विभाजन गरिएको छ । सङ्घीय संरचनामा स्थानीय भाषाको संरक्षण सम्बर्द्धन र प्रयोगको अधिकार पनि सुनिश्चित गरेको छ । यस किसिमले हेर्दा नेपालका विद्यमान भाषाहरूको सम्बर्द्धन, विकास र संरक्षणको नीतिगत प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ । डोटेली भाषा सुदूरपश्चिममा बोलिने प्रमुख मातृभाषाहरू मध्ये एक हो । विशेषगरी यस क्षेत्रको सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक महत्त्व बोकेको यस भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानेको भए पनि सरकारी कामकाज शिक्षा स्वास्थ्य र अन्य सार्वजनिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग स्पष्ट छैन । यस सम्बन्धमा विद्यालय स्तरमा पठन पाठन गरेको देखिदैन । यसबाट डोटेली भाषाको संरक्षण र विकास गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यस अध्ययनको प्रमुख अभिप्राय नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान र चुनौतीको विश्लेषण गर्नु रहेको छ ।

डोटेली भाषा नेपालमा बोलिने एक लाखभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका १९ भाषाहरू मध्ये नवौँ स्थानमा रहेको तथा २.९७ प्रतिशत मानिसले बोल्ने भाषा हो (भाषा आयोग, २०७३, पृ. ३) । नेपालको सङ्घीय संविधान २०७२ को धारा ७ को उपधारा २ मा प्रादेशिक भाषाका सम्बन्धमा नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुन बमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने छ भनी व्यवस्था गरेको छ (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. २२८) । यसै परिप्रेक्ष्यमा सुदूरपश्चिमको प्रादेशिक भाषाका रूपका डोटेली भाषालाई मानेको छ । सुदूरपश्चिम भाषा संस्कृतिको अत्यन्त सुन्दर बगैँचा हो । अझ यो क्षेत्र दुई देशसँग सीमाना जोडिएको हुनाले पनि अनेकौँ भाषा र संस्कृतिको सुन्दर क्रिडास्थल जस्तो लाग्छ । जसरी बगैँचामा अनेकौँ फूलहरूले बगैँचाको शोभा बढाइ रहेका हुन्छन् । त्यसैगरी भाषा र संस्कृतिले पनि यस क्षेत्रको मौलिक पहिचानलाई विश्व सामु

चिनाइ रहेका हुन्छन् तसर्थ सुदूरपश्चिम प्रदेशमा रहेका भाषाहरूको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । डोटेली भाषा खास गरेर नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेशको डोटी जिल्लामा बोलिने भाषा हो । यसको प्रयोग सुदूरपश्चिमका साथै कर्णाली प्रदेशमा समेत गरिन्छ । यसको सम्बन्ध सुदूरपश्चिममा बोलिने अन्य भाषासँग समेत रहेको छ । यो भारोपेली परिवारको भाषा हो । यो छुट्टै भाषाको रूपमा पहिलो पल्ट राष्ट्रिय जनगणना २०११ मा देखापरेको हो । यसभन्दा अगाडि मूलतः सरकारी तथ्याङ्कहरूमा कतै देखिएको थिएन (सङ्गम, २०७४, पृ. १) । त्यस जनगणनामा समेत यसलाई डोटेली भाषा भनिएको थियो । तर पछि आएर महाकाली साहित्य सङ्गमका प्रकाशन र स्थानीय पत्रपत्रिकाहरूले डोट्याली शब्द प्रयोग गरेको पाइन्छ । वर्तमान समयमा डोट्याली भन्दा डोटेली शब्द नै बढी चलनचल्तीमा आइरहेको हुँदा यस अनुसन्धानमा पनि डोटेली नै भनेर अध्ययन गरिएको छ ।

डोटी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अधिकांश डोटेलीहरूको मातृभाषा पनि हो । यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान के कस्तो छ भन्ने विषयको अध्ययन गर्नु रहने छ । नेपालको सुदूरपश्चिम प्रदेश भाषा र संस्कृतिमा अत्यन्त समृद्ध प्रदेश हो । यहाँ थुप्रै भाषाभाषीका मानिसहरूको मिश्रित बसोबास पाइन्छ । थुप्रै अन्य पहाडी र तराईका जिल्लासित सिमाना जोडिएको हुनाले पनि यस क्षेत्रको भाषा प्रयोगमा अनेकौं विविधता रहेका पाइन्छन् । यस क्षेत्रमा रहेका कयौं मातृभाषाका मौलिक रूपहरू अध्ययन अनुसन्धानको अभावमा लोप भैसकेका छन् भने कयौं भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा छन् । तसर्थ यस क्षेत्रको भाषा र संस्कृतिको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । प्रादेशिक भाषाका रूपमा स्थापित भए पनि डोटेली भाषा मौखिक परम्परामा बाँचेको भाषा हो । यस भाषामा साहित्यको लेखन पत्र पत्रिको प्रकाशन केही सीमित मात्रामा भए पनि पर्याप्त मात्रामा हुन सकेका छैनन् । त्यसैले पनि यस्ता भाषिक स्वरूपहरूको अध्ययन हुनु आवश्यक छ । प्रादेशिक भाषाका रूपका स्थापित गरेरमात्र हुँदैन । यसका लागि केन्द्र सरकार, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, विश्वविद्यालयका अनुसन्धान केन्द्रहरूले लाग्नु आवश्यक छ ।

आजको मानव समुदाय दिनप्रतिदिन आयातित जीवनशैलीमा रमाइ रहेको छ । युवा पिँढी विदेश पलायन हुने क्रम बढी रहेको छ । युवाहरूमा विदेशी भाषाप्रतिको मोह बढी रहेका बेला यस्ता युवाहरूमा समेत केही मात्रामा भए पनि यस अध्ययनले आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रति मोह जाग्ने छ । वर्तमान युवा पिँढीमा बढ्दै गइरहेको विदेशी भाषाप्रतिको मोह

केही मात्रामा भए पनि घटाउनु आवश्यक देखिन्छ । नेपाल अनेकौ भाषा र संस्कृतिको उद्गम स्थल हो । अझ सुदूरपश्चिम अत्यन्त भाषिक र सांस्कृतिक विविधताले भरिएको प्रदेशभित्र पर्दछ । यहाँका थुप्रै भाषाहरू खोज र अनुसन्धानको अभावमा लोपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् भने कयौँ भाषाका मौलिक रूपहरू लोप भैसकेका छन् । यसरी स्थानीय स्तरमा रहेका भाषा लोप हुनु भनेको एउटा संस्कृति नै समाप्त हुनु हो । यस अध्ययनले केही मात्रामा भए पनि यस्ता भाषाहरूको संरक्षण र विकासमा मद्दत मिल्ने छ । यो अध्ययन डोटेली प्रादेशिक भाषिक स्वरूपको अध्ययन र विश्लेषणमा महत्त्वपूर्ण हुने देखिन्छ । यस अध्ययनले डोटेली भाषाका बारेमा जान्न चाहना राख्ने जोसुकैलाई पनि सहयोग गर्ने छ ।

भाषा मानव जीवनको अमूल्य सम्पत्ति हो । भाषासँग संस्कृति पनि जोडिएको हुन्छ । यस्तो अमूल्य सम्पत्तिको रूपमा रहेको भाषाको संरक्षण र विकासमा राज्यले खासै ध्यान दिएको देखिदैन । यस्ता भाषाहरूको अध्ययनका लागि भाषा आयोग, प्रदेश सरकार, स्थानीय तह, व्यक्ति र समुदायले लाग्नु आवश्यक देखिन्छ । लामो समयसम्म भाषाको अध्ययन अध्यापनमा लागेकाहरूले यसको विकास र संरक्षणमा ध्यान दिनु आवश्यक देखिन्छ । यस अनुसन्धानले पनि स्थानीय स्तरमा रहेका भाषाहरूको संरक्षणमा केही मात्रामा भए पनि मद्दत पुऱ्याउने देखिन्छ । मानिसले कुनै पनि कार्य गर्छ भने त्यसको कुनै न कुनै उद्देश्य राखेको हुन्छ । उद्देश्यविनाको कार्यले अन्तिम रूप प्राप्त गर्न सक्दैन । अनुसन्धानकर्ता सुदूरपश्चिम प्रदेशको डोटेली भाषी वक्ता भएकाले समेत यस अध्ययनमा चाँसो बढेको हो । यस अध्ययनले केही मात्रामा भए पनि आफ्नो भाषा र संस्कृतिको क्षेत्रमा टेवा पुग्ने हुनाले प्रादेशिक भाषामा अनुसन्धान गर्न लागिएको हो । भाषा र संस्कृति राष्ट्रका गहना हुन । वर्तमान समयमा युवा पिँढीमा आफ्नो भाषा र संस्कृतिप्रतिको मोह घटी रहेको छ । विश्वव्यापीकरणको वर्तमान समयमा आयातीत जीवनशैलीमा रमाइ रहेको युवा समुदायलाई केही मात्रामा भए पनि यस्ता अध्ययनले मातृभूमि र मातृभाषाप्रति सोच्न बाध्य गर्ने छ ।

डोटी जिल्ला सुदूरपश्चिम प्रदेशमा अवस्थित एउटा सुन्दर पहाडी जिल्ला हो । नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेदहरूको स्थलगत सर्वेक्षण हुन वाँकी नै रहेको अवस्थामा यस अध्ययनमा बालकृष्ण पोखरेलको भाषिका विभाजनलाई आधार बनाई डोटी र डडेल्धुरा जिल्लाको अधिकांश भागमा बोलिने स्थानीय बोली तथा वरपश्चिम भाषिक भेद तथा सुदूरपश्चिमको डोटी क्षेत्रमा बोलिने भाषालाई डोटेली भनेर अध्ययन गरिने छ । यस

प्रदेशमा रहेका नौ वटै जिल्लामा बोलिने स्थानीय भेदका केही न केही रूप डोटेली भाषिक स्वरूपसँग मिल्ने गर्दछन् । त्यसैले २०७२ को सङ्घीय संविधानले डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषाका रूपमा स्थापित गरेको छ । यिनै भाषिक स्वरूपहरूको अध्ययन यसमा गरिने छ । यस अनुसन्धानमा डोटेली भाषाका क्षेत्रहरू पहिचान गरी यसको अवस्था पत्ता लगाउनु र सङ्घीय संरचनामा यसको स्थान अध्ययन गर्नु यसको उद्देश्य रहने छ । यिनै क्षेत्र र कार्यमा केन्द्रित भई गुणात्मक ढाँचा अपनाइ यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिने छ ।

समस्याको कथन

डोटेली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रादेशिक भाषा भए पनि यसका बारेमा व्यापक रूपमा अध्ययन अनुसन्धान हालसम्म पनि खासै हुन सकेको छैन । मूलतः सङ्घीय संरचनामा मातृ भाषाको स्थान र भूमिका स्पष्ट पार्न अभै बाँकी देखिन्छ । तापनी संविधानले मातृभाषाहरूको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नुपर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ । भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५ ले समेत यस कुरालाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरेको छ । तर व्यवहारिक रूपमा यसको अभ्यास भएको देखिदैन । डोटेली भाषाको सन्दर्भमा भने प्रदेशभित्रका प्रमुख भाषामध्ये एक भए पनि सरकारी कामकाजको भाषा शिक्षाको भाषा सञ्चार र अन्य सार्वजनिक क्षेत्रमा यसको प्रयोग स्पष्ट छैन । यस सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गरेको पनि देखिदैन । नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको अवस्था के कस्तो छ भन्ने विषयमा प्राज्ञिक दृष्टिले अध्ययन कार्य हुन बाँकी देखिन्छ । त्यसैले प्रस्तुत अध्ययनको जिज्ञासा नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको अवस्था के कस्तो छ भन्ने विषयलाई बनाइएको छ । यस अध्ययनको प्रमुख अभिप्राय नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान र चुनौतीहरूको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । डोटेली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रादेशिक भाषा भए पनि यस भाषामा पर्याप्त अध्ययन अनुसन्धान हुन नसकेकाले यसै समस्याको समाधान र अध्ययन कार्यको सहजताका लागि यस अनुसन्धानमा निम्नलिखित समस्याहरू निर्धारण गरिएका छन् :

(क) सुदूरपश्चिमको प्रादेशिक भाषाका रूपमा डोटेली भाषाको अवस्था कस्तो छ ?

(ख) डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानिनुका कारण के कस्ता छन् ?

यिनै जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक सामाधानतर्फ यो अनुसन्धान केन्द्रित हुने छ ।

अनुसन्धानका उद्देश्यहरू

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्यमाथि समस्यामा औल्याएका जिज्ञासाहरूको प्राज्ञिक समाधान गर्नु हो । यसका लागि प्रस्तावित अध्ययनमा निम्नलिखित उद्देश्यहरू राखिएका छन् ।

(क) सुदूरपश्चिमको प्रादेशिक भाषाका रूपमा डोटेली भाषाको अवस्थाको अध्ययन गर्नु,

(ख) डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानिनुका कारणहरूको विश्लेषण गर्नु,

उपर्युक्त उद्देश्य कथनमा केन्द्रित रही प्रस्तुत शोधकार्यलाई पूर्णता प्रदान गरिने छ ।

अध्ययनको औचित्य

डोटेली भाषा सुदूरपश्चिम प्रदेशको प्रादेशिक भाषा हो । यस भाषामा फुटकर रूपमा केही अध्ययन अनुसन्धान भए तापनि यसको सङ्घीय संरचनापछि को भाषिक अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण हुन सकेको पाइँदैन । यस विषयमा हालसम्म नभएका र डोटेली भाषिक अवस्थाको अनुसन्धानमा चाँसो राखेहरूलाई प्रस्तुत अध्ययन औचित्यपूर्ण रहने छ । सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ, भने यहाँको भाषामा पनि त्यो विविधता स्पष्ट रूपमा झल्केको पाइन्छ । यहाँ विभिन्न भाषा जाति र संस्कृतिका व्यक्तिहरूको उपस्थिति रहेको छ । यसरी डोटेली भाषामा पाइने भाषिक विविधतालाई उजागर गर्ने प्रयत्न यस अध्ययनमा गरिने छ । त्यस्तै प्राज्ञिक दृष्टिले यस क्षेत्रका भाषाका विशेषताका साथै प्रादेशिक भाषाको रूपमा यसको स्थानको अध्ययन विश्लेषण गर्नु उपयुक्त ठानिएको हो । डोटी क्षेत्रमा भाषिक, सामाजिक र सांस्कृतिक विविधता पाइन्छ । यस अध्ययनमा डोटेली प्रादेशिक भाषाको अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गरिने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनबाट डोटेली भाषा सम्बन्धी रुचि भएका तथा भाषाका बारेमा जान्न चाहाने, भाषाका अध्येताहरू, स्थानीय शिक्षक, विद्यार्थीहरू, पाठ्यक्रम निर्माताहरू तथा प्रादेशिक भाषाका बारेमा जान्न चाहाने जोसुकैलाई सहयोग पुग्ने भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहने छ । डोटेली प्रादेशिक भाषिक स्वरूपको अध्ययन अहिलेसम्म कसैले नगरेको र मौलिक विषय भएको हुनाले पनि यो अध्ययन कार्य प्राज्ञिक दृष्टिले औचित्यपूर्ण रहने छ । यतिमात्र होइन नेपालको सङ्घीय पुनरसंरचनापछि हरेक प्रदेशहरूको भाषिक अवस्थाको अध्ययनगरी त्यस क्षेत्रका बहुसङ्ख्यक जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषालाई प्रदेशको मुख्य भाषा मानेको छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशमा पनि डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषाका रूपमा स्थापित

गरेको छ । फलतः यो अध्ययन डोटेली भाषाको अध्ययन अनुसन्धानमा रुचि राख्ने सबैका लागि औचित्यपूर्ण रहने छ । नेपाल सरकारले संविधानमा व्यवस्था गरी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम अगाडि बढाएको छ भने प्रत्येक प्रदेशमा एउटा प्रादेशिक भाषालाई मुख्य भाषाका रूपमा स्थापित गरिसकेको छ । यस सन्दर्भमा यहाँका स्थानीय निकायहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न पनि यो अध्ययन उपयोगी हुने छ । डोटेली भाषा सम्पूर्ण प्रदेश भरी एक समान रूपमा नबोलिए पनि भाषाका धेरै रूपहरूमा समानता पाइन्छ । डोटेली र डडेल्धुरेली भाषामा समानता धेरै देखिएपनि अन्य जिल्लाको भाषामा केही भिन्नता रहेका पाइन्छन् । यस अध्ययनले भाषा र संस्कृतिको विकासमा समेत थोरै भए पनि सहयोग पुऱ्याउने हुनाले यसको अध्ययन गर्नु उचित देखिन्छ । वर्तमान समयमा साहित्यको विकास, पत्रपत्रिको प्रकाशन, रेडियो नेपालबाट समाचारलगायत अन्य कार्यक्रम प्रसारण, लोकसाहित्यको प्रकाशनलगायत लेख्य रूपमा शब्दकोश प्रकाशन आदिका दृष्टिले यो भाषा विकाशको गतिमा अगाडि बढीरहेको छ । यस प्रदेशभित्र र बाहिर यस अध्ययनले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माता, शिक्षक, विद्यार्थी तथा उक्त भाषामा अध्ययन अनुसन्धान गर्न रुचि राख्नेहरूलाई सहयोग गर्ने छ । उपर्युक्त तथ्यहरूको आधारमा प्रस्तुत समस्या शीर्षक माथिको अध्ययन औचित्यपूर्ण देखिन्छ ।

अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययनको शीर्षक *नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान* रहने छ । यसमा पुस्तकालयीय कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी वर्णनात्मक, व्याख्यात्मक र विश्लेषणात्मक दृष्टिकोणले अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययनको सीमाङ्कनका क्रममा डोटी जिल्लाका विभिन्न क्षेत्रमा बोलिने डोटेली प्रादेशिक भाषिक रूपलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र मानिने छ । तसर्थ यो अध्ययन डोटी जिल्लामा बोलिने भाषिक भेदमा मात्र केन्द्रित रहने छ । यसका लागि शोधकर्ता डोटेली भाषाको वक्ता भएकाले त्यस भेगका मातृभाषी वक्तासँग सहभागी भएर प्रत्यक्ष रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिने छन् । यस अध्ययनमा समग्र डोटी जिल्लालाई समेटे पनि डोटेली भाषी वक्ता अत्यधिक भएका क्षेत्रहरूलाई मात्र अध्ययनको केन्द्र मानिने छ । नेपालको सङ्घीय संरचनापछि प्रादेशिक भाषाहरूको अवस्था के कस्तो छ भन्ने विषयमा अध्ययन गरिने छ । यस अध्ययनमा पुस्तकालयीय कार्य प्रमुख रूपमा अवलम्बन गरिने छ भन्ने क्षेत्रकार्यबाट पनि सामग्री सङ्कलन गरिने छ । यिनै क्षेत्र र भाषामा केन्द्रित रहेर यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गरिने हुनाले यो शोधको सीमा हो ।

अध्याय दुई

साहित्यको पुनरावलोकन

प्रस्तुत अनुसन्धान कार्य *नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान नामक* अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले नेपालको सङ्घीय संरचना र प्रादेशिक भाषाहरूको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणमा आधारित भएर साहित्यको पुनरावलोकन गरिने छ । यस अध्ययनका लागि डोटेली भाषिक भेदसम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा प्रकाशित पुस्तक, शोधप्रबन्ध, शोधपत्र, लेख रचना आदिमा भए गरेका कार्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश गरिने छ । नेपालको सङ्घीय पद्धति अनुरूप सातवटै प्रदेशका भाषाको स्थितिलाई हेरेर हरेक प्रदेशले आफ्नो प्रदेश स्तरीय भाषा नीति तथा योजनामा प्रभावकारी अभ्यास गरेको छ । पछिल्लो समयमा भाषासम्बन्धी भए गरेका विभिन्न अध्ययनहरूले डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषाका रूपमा स्वीकार गरी यस भाषाका बारेमा केही मात्रामा अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । डोटेली भाषिक स्वरूपको अध्ययन विश्लेषणका लागि यस भाषामा लेखिएको परिचय, पुस्तक, ग्रन्थ, लेखरचना, लोक कथा, फाग, मागल, उखान टुक्का, डोटेली भाषा बोल्ने व्यक्तिको विवरण, विद्यावारिधि, दर्शनाचार्य, स्नातकोत्तर तहका शोधप्रबन्ध, शोधपत्र आदिका अध्ययनलाई आधारका रूपमा लिइने छ । यसकासाथै डोटेली भाषाका निकट रहेका बैतडेली, बाजुरेली, डडेल्धुरेली, अछामी, बझाङी आदि भाषाहरूमा लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र शोध प्रबन्ध आदिलाई समेत पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरिने छ । डोटेली भाषालाई यसअघि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिक भेद मानी त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण हुँदै आएको भए तापनि यस अध्ययनमा पछिल्लो समयमा भाषा आयोग वि.सं. २०६८ ले गरेको भाषिक सर्वेक्षण वर्गीकरणका आधारमा डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषामानी अध्ययन विश्लेषण गरिने छ ।

सैद्धान्तिक पुनरावलोकन

प्रस्तुत शोधकार्य *नेपालको सङ्घीय संरचनामा डोटेली भाषाको स्थान* को अध्ययनमा केन्द्रित भएकाले डोटेली भाषिक स्वरूप सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणमा आधारित भएर साहित्यको पुनरावलोकन गरिने छ । यसका साथै भाषा आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू, यस अध्ययनका लागि डोटेली भाषासम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्रमा प्रकाशित पुस्तक, शोध प्रबन्ध, शोधपत्र, लेखरचना आदिमा भए गरेका कार्यलाई पूर्वकार्यको समीक्षामा समावेश

गरिने छ । पछिल्लो समयमा भाषासम्बन्धी भए गरेका विभिन्न अध्ययनहरूले डोटेली भाषालाई महत्त्वपूर्ण भाषाका रूपमा स्वीकार गरी यस भाषाका बारेमा केही मात्रामा अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । डोटेली भाषिक भेदको अध्ययन विश्लेषणका लागि डोटेली भाषाको परिचय, पुस्तक, ग्रन्थ, लेखरचना, उखानटुक्का, डोटेली भाषा बोल्ने व्यक्तिको विवरण, विद्यावारिधि, दर्शनाचार्य, स्नातकोत्तर तहका शोध प्रबन्ध, शोधपत्र आदिका अध्ययनलाई आधारका रूपमा लिइएको छ । यसका साथै डोटेली भाषाका निकट रहेका दार्चुलेली, बैतडेली, बाजुरेली, डडेल्धुरेली, अछामी, बभाडी आदि भाषाहरूमा लेखिएका लेखरचना, पुस्तक, शोधपत्र शोध प्रबन्ध आदिलाई समेत पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरिने छ । डोटेली भाषालाई यसअघि नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिक भेद मानी त्यसैका आधारमा अध्ययन विश्लेषण हुँदै आएको भए तापनि यस अध्ययनमा पछिल्लो समयमा नेपालको सङ्घीय संविधान २०७२ को धारा ७ को उपधारा २ मा प्रादेशिक भाषाका सम्बन्धमा नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानून बमोजिम प्रदेशको सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्न सक्ने छ भनी व्यवस्था गरेको छ (पौडेल र भट्टराई, २०७७, पृ. २२८) । यस अध्ययनमा डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषामानी अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यसै आधारमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकनबाट प्रस्तुत अध्ययन कार्यलाई मार्गदर्शन हुने भएकाले तिनलाई साहित्यको पुनरावलोकनका रूपमा अध्ययन गरी कालक्रमिक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

सिजापति (२०५०) ले नेपाली र कुमाउँनी भाषामा समानता : एक चर्चा नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले जसरी पूर्वी सीमा स्थित अमरकोट सोर (सोरा) का बासिन्दाहरूमा डोट्याली भाषिकाको प्रभाव परेर अनेक शब्द प्रयुक्त भएका छन् । त्यसैगरी जर्ज अब्राहम गीयर्सनबाट भारतीय आर्य भाषाहरूको वर्गीकरण गर्दा पहाडी समुदाय अन्तर्गत पहाडी भाषा कुमाउँनीमा पूर्वी पहाडी अन्तर्गतको नेपाली भाषा समान भएको पाइन्छ । यस तथ्यलाई कवि गुमानीका रचनाले प्रस्ट पारेका छन् । नेपाली र कुमाउँनीको सम्बन्ध दिदी बहिनीको जस्तो प्रतीत हुने बताउँदै नेपाल र कुमाउँलाई महाकाली (शारदा) नदीले मात्र अलयाएको छ । नत्रभने राजनैतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, व्यापारिक आदि कारणले यी दुई स्थानका मानिसहरू एक आपसमा सम्बद्ध रहेका छन् । यसैले पनि यी दुई भाषामा पर्याप्त समानता हुनु आश्चर्यको कुरा नभएको

उल्लेख गर्दै नेपाली र कुमाउँनीमा देखिएका केही भाषिक समानता पुलिङ्ग एकवचन रूप, सर्वनाम, विशेषण, क्रियापद, समास, उपसर्ग, प्रत्यय, अव्यय, विस्मयादिबोधक, शब्दभण्डार, आदिको चर्चा गरेका छन् । व्याकरणिक लिङ्गको आधारमा यस भाषाको सम्बन्ध कुमाउँनी भाषाको नजिक देखिन्छ । उनको यस अध्ययनले डोटेली भाषा र कुमाउँनी भाषा बिच के कस्ता समानता र भिन्नता रहेका छन् र सुदूरपश्चिमको प्रादेशिक भाषाको रूपमा डोटेलीलाई मान्नुका कारण पत्ता लगाउन मद्दत मिल्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिने छ ।

चन्द्र (२०५५) **डोट्याली शब्द भण्डार** प्रकाशन गरिएको छ । यस कोशमा सुदूरपश्चिम प्रदेशको खास गरेर डोटी जिल्लामा बोलिने डोटेली भाषाका शब्दहरू सङ्कलन गरिएको छ । यो एकभाषी शब्द कोश हो । यसको निर्माण छोटो समय लगाएर गरेको पाइन्छ । यसमा एक हजार (१०००) भन्दा कम शब्द सङ्कलित छन् । यसलाई भाषिका कोश भनिए पनि यसमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक (कुमाउँनी) शब्दको बाहुल्य रहेको छ । यसमा डोटेली भाषाका केही शब्दहरू सङ्कलन गरी वर्णानुक्रममा राखेर त्यसलाई शब्दकोशको नाम दिइएको छ । यसमा प्रयोग गरिएका शब्दको अर्थलाई स्पष्ट्याउन उखान टुक्काको प्रयोग गरिएको छ । शब्दकोशका आधारभूत मूल्य र मान्यताको प्रयोग यसमा नगरिएको भए पनि शब्दहरूको सङ्कलन गर्दा भने क्षेत्रकार्य विधि अपनाइएको छ । यो कोश दार्चुलेली भाषामा आधारित नभए पनि डोट्याली र दार्चुलेली भाषामा प्रशस्त समानता पाइने हुँदा यस कोशले स्थानीय शब्दहरू सङ्कलन गर्न सहयोग गरेको छ । प्रस्तावित शोधकार्य निर्माण गर्ने क्रममा भाषाका सामाजिक पक्षहरू तथा पहिलो भाषाले दोस्रो भाषाको सिकाइमा पार्ने प्रभावको समेत अध्ययन गरिने भएकाले यो कोश उपयोगी रहेको छ ।

जोशी (सन् २०२१) **नेपालमा मातृभाषाको अवस्था** नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । उनले यस लेखमा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नेपालमा चारवटा भाषा परिवार र एउटा एकल परिवारको भाषा गरी १२३ वटा भाषा प्रयोगमा छन् । भाषा आयोग २०७६ र २०७७ को प्रतिवेदन अनुसार अन्य भाषा थपिएसँगै नेपालमा बोलिने भाषाहरूको सङ्ख्या १३१ पुगेको छ । उनले यस लेखमा नेपालका सातवटै प्रदेशमा बोलिने भाषाहरूको अध्ययन गरेका छन् । यसका लागि उनले भाषा आयोगको प्रतिवेदन २०६८ को तथ्याङ्कलाई आधार बनाइएको छ । उनले अन्तमा नेपालमा मातृभाषाको अवस्थाका बारेमा लेखिएको नीति र

अपनाइएको नीतिका बारेमा तालमेल नभएको धारणा अगाडि सारेका छन् । उनको यस अध्ययनले नेपालमा मातृभाषाको अध्ययन गर्दा डोटेली भाषाको स्थान के कस्तो अवस्थामा छ भन्ने विषय पत्ता लगाउन मद्दत पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिने छ ।

चटौत (२०५८) **डोट्याली बृहत् शब्दकोश** नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । उनको यस शब्दकोशको प्रकाशनले डोटेली भाषा यस भेगको चलन चल्तीको भाषा हो भन्ने कुरा प्रस्ट पारेको छ । यस कोशमा यस क्षेत्रका प्रचलित शब्दहरू र त्यसमा चिन्हको समेत गरी आवश्यक परिभाषा तथा उदाहरण दिएर व्यवहार उपयोगी महत्त्वपूर्ण शब्दको निर्माण गरिएको छ । कोश लेखन जस्तो महत्त्वपूर्ण कार्यले यस क्षेत्रको भाषालाई देशभित्र र बाहिर चिनाउने काम गरेको छ । नितान्त एक नौलो प्रकारको यो शब्दकोशका रूपमा यो देखापरेको छ । यस कोशको प्रकाशनले यस क्षेत्रको राष्ट्रिय गौरवलाई विश्वसामु चिनाएको छ । साढे अठार वर्षको निरन्तर प्रयास स्वरूप मातृभाषामा तयार पारिएको यो शब्दकोश नेपाली भंगीनी समूहको भाषाको तुलनात्मक अध्ययनका लागि मात्र होइन पुख्यौली भाषाको विकासको बाटो खुट्ट्याउन समेत सहायक देखिन्छ । उनको यस अध्ययनले डोटेली भाषाको सिद्धान्त निर्माणमा सहयोग गर्ने हुनाले यसलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

भट्ट (२०६५) **डोटी प्रदेशको लोकवाङ्मय कोश** प्रकाशन गरिएको छ । डोटी जिल्लामा बोलिने पारिभाषिक शब्दहरूको सङ्कलन गरी सङ्क्षिप्त रूपमा यो लोकवाङ्मय कोश लेखिएको छ । यस कोशमा लोक साहित्यका विविध पक्षहरू लोकगीत, लोक विश्वास, लोकगाथा, लोकनृत्य, लोकबाजा, लोकोक्ति, लोकनाटक र लोक साहित्यलाई समेटिएको छ । शब्दको स्थूल र सूक्ष्म अर्थलाई स्पष्ट, जनजीवनमा प्रचलित लोकगीत, लोक विश्वास, लोकगाथा, लोककथा लोकनृत्य, लोकबाजा, लोकोक्ति, लोकनाटक र लोक साहित्यका पारिभाषिक शब्दहरूको सङ्कलन गरी सङ्क्षिप्त रूप यो लोकवाङ्मय कोश लेखिएको छ । यो कोश दार्चुलेली भाषामा आधारित नभए पनि डोट्याली र दार्चुलेली भाषामा निकै बढी बोधगम्यता पाइने हुँदा यस कोशबाट प्रस्तावित दार्चुलेली भाषाका शब्दभण्डारको कासाथै सामाजिक जीवनमा प्रयोग हुने शब्दहरूको अध्ययनमा सहयोग पुगेको छ साथै यस कोशमा डोट्यालीका अतिरिक्त थारू, डगौरा, राना र सौका जातिका समेत भाषिक शब्द सङ्कलन गरिएको हुनाले पनि यस क्षेत्रको भाषिक र सास्कृतिक अध्ययन गर्न सहयोग गरेको छ तसर्थ यस कोशले शोधकार्यलाई सहयोग पुगेको छ । शोधकार्य निर्माण गर्ने क्रममा दार्चुलेली

भाषाका सामाजिक भेद र यसको नेपाली शिक्षणमा प्रभावको अध्ययन गरिने भएकाले यो पाठ्यपुस्तक उपयोगी रहेको छ ।

शाही (२०७०) ले **अछामी भाषाको अध्ययन** शीर्षकको विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । यस शोध प्रबन्धमा उनले अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक स्वरूप, वर्ण निर्धारण, शब्द, व्याकरण निर्माण र वाक्य व्यवस्थाको अध्ययन गरेका छन् । यसमा उनले आधारभूत शब्दावलीको परीक्षणबाट नेपाली भाषासँग मिल्ने अछामी शब्दको सङ्ख्या ४० प्रतिशत मात्रै प्राप्त भएकाले यसलाई छुट्टै भाषा भनिएको छ । यसमा उनले नेपाली भाषासँग केही समानता रहेको देखाएको छ भने अन्य भाषाका बिचमा सम्बन्ध देखाएका छैनन् । यो क्षेत्रीय अध्ययन विधिमा आधारित वर्णनात्मक प्रकृतिको अध्ययन हो । उनको यो अध्ययन अछामको पाँच सय दरामा केन्द्रित भएकाले अछामी नाम दिए तापनि समग्र अछाम जिल्लालाई समावेश गर्न सकेको देखिँदैन । यसमा अछामी भाषाको समाज भाषावैज्ञानिक अध्ययन शीर्षकमा शाहीद्वारा सहभागितामूलक विधिबाट अछामी भाषाका तीनवटा भौगोलिक भेद प्राप्त भएको देखाएको छ । उनले पहिलो अध्यायमा समावेश गरेको अछामी भाषाको भाषावैज्ञानिक स्वरूपको अध्ययनले डोटेली भाषिक भेदको अध्ययन गर्नका लागि सहयोग गर्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

भट्ट (२०७३) ले **बभ्वाडी भाषिक भेदको अध्ययन** नामक विद्यावारिधिको शोध प्रबन्ध लेखेका छन् । प्रस्तुत शोध कार्यमा बभ्वाड जिल्लामा बोलिने भाषिक भेदहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा अगालिएका शोध प्रक्रियाको परिचय प्रस्तुत शोध प्रबन्धको पहिलो परिच्छेदमा दिइएको छ भने दोस्रो परिच्छेदमा यसै शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क, ख, ग र घ मा दिइएका सामग्रीको विश्लेषण र तुलना गर्ने आधार तथा ढाँचा बारे प्रकाशन पारिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको तेस्रो परिच्छेददेखि पाँचौँ परिच्छेदसम्म शोध समस्यासँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । यस शोध प्रबन्धको परिशिष्ट क देखि घ सम्ममा परिशिष्टहरूलाई व्यवस्थित गरिएको छ । प्रस्तुत शोध प्रबन्धको अन्तिम परिच्छेदमा यस शोध प्रबन्धको परिचयमूलक पहिलो र दोस्रो परिच्छेद बाहेक तेस्रो चौथो र पाँचौँ परिच्छेदसम्म गरिएकोले यसमा उनले अध्ययनको सारांश दिनुका साथै प्रस्तुत शोध समस्याको समाधानका रूपमा प्राप्त भएको सारांश दिइएको छ । यस अध्ययनमा उनले बभ्वाडी नेपालीका थलारी, छान्नाली, तल्कोटि, चैनपुरेली, चौधबिसे, जुजेली, चिरबुडली गरी स्पष्ट रूपमा सात भेद रहेको कुरा देखाएका छन् । उनले यसमा छुट्टा छुट्टै भाषिक भेदको

अध्ययन गरी सारांश समेत निकालेका छन् । यस अध्ययनले डोटेली भाषाका व्याकरणात्मक कोटिको अध्ययन विश्लेषण गर्न तथा डोटेली भाषिक भेदहरूको अध्ययन गर्न थप सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

सङ्गम (२०७४) द्वारा आधारभूत डोट्याली व्याकरण नामक पुस्तकको प्रकाशन गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषा र यसको प्रयोग विस्तार, डोट्याली वर्ण व्यवस्था, डोट्याली शब्दवर्ग, डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत व्याकरणका विभिन्न पक्षको चर्चा गरिएको छ । यसमा डोट्याली भाषालाई सुदूरपश्चिम प्रदेशको साभा पहाडी भाषाका रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसमा डोट्याली वर्ण व्यवस्था अन्तर्गत ६ वटा स्वर वर्ण र ३० वटा व्यञ्जन वर्ण लघुत्तम् युग्मका आधारमा निर्धारण गरिएको छ । डोट्याली शब्दवर्ग अन्तर्गत नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियाविशेषण, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादिबोधक र निपातको परिचय र प्रकारको चर्चा गरिएको छ । डोट्याली वाक्य व्यवस्था अन्तर्गत पदक्रम, आधारभूत वाक्यको संरचना, अर्थ र संरचनाका आधारमा वाक्यका प्रकार र वाक्य संश्लेषणको वर्णन गरिएको छ । यसको अनुसूचीमा डोट्याली व्यतिरेकी वर्ण लेखन नियमावली, सूचक नामावली, डोट्याली भाषाका विभिन्न क्षेत्रमा प्रयुक्त २१० शब्दको तुलनासूची र अन्त्यमा पुस्तकमा प्रयुक्त शब्दसूची दिइएको छ । फरक फरक क्षेत्रमा सूचक चयन गरिएकाले यसमा एकरूपताको अभाव देखिन्छ । डोटेली भाषाको अध्ययनमा यसले सहयोग पुऱ्याएको हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार मानिने छ ।

जोशी (२०७५) ले डोटेली भाषाको उद्भव र विकास : एक परिचर्चा नामक लेख प्रकाशित गरेका छन् । यस लेखमा उनले काली कर्णाली बिचको भूखण्डमा भाषिक व्यवहारमा व्यवहृत हुँदै आएका विभिन्न भाषिक भेदहरूको समुच्चयलाई डोटेली भाषा भन्ने गरिन्छ, भन्दै मानकीकरण र स्तरीकरण हुन नसकेकाले हालसम्म पनि डोटेली भाषाले स्पष्ट स्वरूप ग्रहण गर्न नसकेको कुरा औँल्याएका छन् । भाषावैज्ञानिक विश्लेषणका आधारमा हेर्दा डोटेली भाषाको ध्वनी व्यवस्था, व्याकरण व्यवस्था, अर्थव्यवस्था र शब्दभण्डारको व्यवस्था नेपाली व्याकरणको व्यवस्थाभन्दा भिन्न रहेकाले डोटेली भाषा नेपाली भाषाको भाषिका नभएर छुट्टै भाषा हो भन्ने कुरा प्रस्ट पारेका छ । उनको यस अध्ययले डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानिनुका कारणहरूको अध्ययन गर्न सहयोग पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई आधार बनाइने छ ।

बडू (२०७५) ले डोटेली भाषिका र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण लेख प्रकाशित गरेका छन् । यसमा उनले डोट्याली भाषा र नेपाली भाषाका स्वरवर्णको उच्चारण, द्विस्वरवर्णको उच्चारण, व्यञ्जनवर्णको उच्चारण प्रक्रियालाई देखाइ डोट्याली भाषा र नेपाली भाषाका बिचमा केही समानता र असमानता रहेको कुरा देखाएका छन् । यसमा उनले डोटेली भाषाका स्वरवर्णको उच्चारण प्रक्रिया, द्विस्वर वर्णको उच्चारण प्रक्रिया, व्यञ्जन वर्णको उच्चारण प्रक्रिया, डोटेली भाषाका शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया, कारक र विभक्तिको प्रयोग आदिको अध्ययन गरिएको पाइन्छ । यस अध्ययनमा डोटेली भाषामा रूपगत, ध्वन्यात्मक र शब्दगत भिन्नताका साथै स्त्रीलिङ्गी विधान कर्मणी प्रयोग जस्ता व्याकरणिक भिन्नताहरू रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यस कार्यबाट डोटेली भाषिक स्वरूपको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

पौडेल र भट्टराई (२०७७) ले नेपालको भाषा नीति र योजना आधार नामक पाठ्यपुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा भाषा नीतिको स्वरूपगत परिचय, नेपालको सन्दर्भमा भाषा नीति निर्माण, नेपालमा भाषायोजना निर्माणका आधारहरू, नेपालको सङ्घीय शासन व्यवस्थामा भाषा आयोगको स्थापना, भाषा शिक्षाको विकास तथा विभिन्न आयोग र समितिका धारणाहरू, भाषा आयोगमा स्तरीकरण र मानकीकरणका आधारभूत पक्षहरू, नेपालमा भाषा प्रयोगको अवस्थाका बारेमा व्याख्या विश्लेषण गरेका छन् । उनीहरूले अध्याय आठमा नेपालमा भाषा प्रयोगको अवस्था सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गर्ने क्रममा नेपालको जनगणनामा भाषिक प्रयोगको रूपरेखा, नेपालका प्रमुख भाषाहरूको अवस्थिति, प्रादेशिक आधारमा नेपालका भाषाहरूको अध्ययनगर्दा नेपाल सङ्घीय संरचनामा सात प्रदेश र सत्हत्तर जिल्लामा विभाजित रहेको कुरा उल्लेख गर्दै सातवटा प्रदेशमध्ये पाँचवटा प्रदेश १, ३, ४, ५ र ६ मा नेपाली भाषी र २ नम्बर प्रदेशमा मैथली भाषी तथा प्रदेश नं. ७ मा डोटेली भाषी बढी रहेको कुरा बताउँदै प्रादेशिक संरचनामा प्रयुक्त भाषाहरूको स्थिति उल्लेख गर्ने क्रममा डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानेको छ । उनको यस सिद्धान्तले डोटेलीलाई प्रादेशिक भाषा मानिनुका कारण पत्ता लगाउन मद्दत पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

सङ्गम (२०७८) द्वारा डोट्याली बहुभाषिक शब्दकोश नामक पुस्तकको प्रकाशन गरेका छन् । यसमा नेपाली स्वर वर्ण, नेपाली व्यञ्जन वर्ण, डोट्याली भाषाका केही

व्यञ्जन, वर्ण, डोट्याली भाषाका केही आइन्, व्यञ्जन वर्णको विभिन्न आधारमा वर्गीकरण, डोट्याली शब्दकोशमा प्रयोग गरिएको वर्णानुक्रम आदिलाई वर्णन गरिएको छ । महाकाली साहित्य सङ्गमले प्रकाशन गरेको उक्त डोट्याली बहुभाषिक शब्दकोशले यस क्षेत्रका भाषिक स्वरूपको अध्ययन अनुसन्धान गर्न मद्दत पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

भट्ट (२०७९) डोट्याली लोकगाथाको सांस्कृतिक अध्ययन नामक पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् । यसमा उनले डोटी क्षेत्रमा प्रयोग प्रचलनमा रहेका लोकगाथाहरू लाई नेपाली लोकगाथाको वर्गीकरणका आधारमा लोकगाथामा संस्कृति र अलङ्कार, लोकगाथाको भाषिक कला र शैलीशिल्पगत सौन्दर्य, अलङ्कार, ठाडो खेल, धुमारी, हुस्को आदीलाई भाषाशैली र लयात्मकताका आधारमा अध्ययन गरी विश्लेषण गरेका छन् । उनको यस अध्ययनले डोटेली लोकसाहित्यलाई विश्व सामु चिनाउने काम गरेको छ । भाषा र संस्कृति राष्ट्रका अमूल्य गहना हुन् । भाषासँगै संस्कृति पनि चलायमान हुन्छ । उनको यो अध्ययन डोटेली लोकगाथासँग सम्बन्धित भए पनि डोटेली भाषाको अध्ययनमा समेत सहयोग पुग्ने हुनाले उनको यस सिद्धान्तलाई मुख्य आधार बनाइने छ ।

अनुसन्धान अन्तर

डोटेली भाषा प्रादेशिक भाषाका रूपमा स्थापित भए पनि यो मौखिक परम्परामा सीमित भाषा हो । यसले प्रादेशिक स्तरमा भाषाको मान्यता पाएको धेरै भएको छैन । यसमा व्याकरणको लेखन, पत्रपत्रिकाको प्रकाशन, स्थानीय एफ.एम. रेडियोहरूमा डोटेली भाषाका समाचारमूलक र मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रम संचालन भए पनि पत्रपत्रिका र साहित्यको प्रकाशन यस भाषामा केहीमा मात्रामा भएका छन् । डोटेली बोलीलाई नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भेद मानी नेपाली भाषा र डोटेली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण, डोटेली भाषाको कोश निर्माण, डोटेली भाषाका उखान टुक्काहरूको अध्ययन, नेपाली भाषा र डोटेली भाषाको तुलनात्मक अध्ययन, समाजभाषिक अध्ययन आदि शीर्षकमा अध्ययन कार्य भएका छन् तर डोटेली भाषाको अन्य रूपमा अध्ययन भए पनि प्रादेशिक भाषिक स्वरूप सम्बन्धी कुनै पनि अध्ययन नभएकाले अध्ययनकर्ता यसतर्फ अग्रसर भएको हो ।

अध्याय तीन

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमा अध्ययन विधि अन्तर्गत गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा केन्द्रित भएर यसलाई पूर्णता प्रदान गरिने छ । कुनै पनि अध्ययन अनुसन्धानका क्रममा गरिने नमुना छनोट, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथा तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई शोध विधि भनिन्छ । अनुसन्धानको प्रकृति अनुसार अध्ययन विधिको छनोट गरिएको हुन्छ । प्रस्तावित अध्ययन कार्य गुणात्मक प्रकृतिको भएकाले मूलतः पुस्तकालय कार्यबाट र अंशतया क्षेत्रकार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरिने छ । यसका लागि अध्ययनकर्ता यसै भाषाको वक्ता भएकाले आफूसमेत सहभागी भएर सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्तभाषा बोल्ने मूल वक्ताहरूसँग अन्तर्वार्ता अवलोकन, छलफल गरी लिखित र मौखिक दुवै माध्यमका साथै नेपालको सङ्घीयता र प्रादेशिक भाषाको अध्ययनबाट प्राप्त सामग्रीलाई आवश्यकता अनुसार समावेश गरी अध्ययनलाई स्तरीय बनाउने प्रयास गरिने छ ।

अनुसन्धान ढाँचा

यस अनुसन्धानमा मूलतः गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिने छ । डोटेली भाषाको अध्ययनका लागि सम्बन्धित क्षेत्रमा गएर उक्त भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूका भाषिक विचारहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा अध्ययन गरी निष्कर्ष निकालिने छ । डोटेली भाषाको अध्ययनगर्दा विभिन्न उमेर, लिङ्ग, जात, वर्ग, पेसाका भाषिक वक्ताका आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरिने छ । प्रयोगात्मक प्रकृतिको अध्ययनमा नतिजा एक समान नआउने भएकाले यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहने छ । यस अध्ययनमा प्रादेशिक भाषाका रूपमा डोटेलीको अध्ययन गर्दा नेपालको संङ्घीय संरचनापछि प्रादेशिक भाषाहरूको अवस्था, सुदूरपश्चिमको प्रादेशिक भाषाका रूपमा डोटेली भाषाको स्थानका आधारमा विश्लेषण गरिने छ । प्रस्तुत अध्ययनमा डोटेली भाषाका बारेमा जान्ने वक्ताहरूका प्रत्यक्ष भनाइहरू नै तथ्याङ्कहरू भएकाले उनीहरूका भाषागत, शाब्दिक र वाक्यात्मक प्रतिक्रियाहरूलाई जस्ताको त्यस्तै उद्धृत गरिने छ । यस अध्ययनमा डोटेली भाषाका वक्ताहरूका अनुभव, व्यवहार, बोलीचाली, भाषासम्बन्धी मूल्यमान्यता, चालचलन आदिलाई भाषिक तथ्याङ्कका आधारमा रूपमा उनीहरूले प्रयोग गर्ने भाषाको स्वरूपलाई मुख्य आधार मानिने छ ।

अनुसन्धान विधि छनोट

प्रस्तुत अध्ययनमा वर्णनात्मक विधिको माध्यमबाट डोटेली भाषाका वक्ताहरूका अभिव्यक्तिहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै शाब्दिक र व्याख्यात्मक प्रकृतिका सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सहभागितामूलक अवलोकन, गहन अन्तर्वार्ता दस्तावेज विश्लेषण जस्ता विधिको प्रयोग गरिने छ । यस क्रममा अनुसन्धानकर्ता स्वयम् डोटेली भाषाको वक्ताका रूपमा रही उक्त भाषिक समाजमा सहभागी भई अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप भाषिक व्यवहारहरूलाई विविध परिवेशमा अवलोकन गरी खुला स्वरूपको अन्तर्वार्ताका माध्यमबाट उनीहरूका शब्दावलीको अध्ययन गरिने छ । यसका साथै हालसम्म डोटेली भाषामा प्रकाशित अन्य दस्तावेजहरूको पनि अध्ययन गरिने छ ।

अनुसन्धान उपकरण

प्रस्तुत अध्ययनमा नेपाल सरकारले सङ्घीयता र प्रादेशिक भाषाका बारेमा गरेका निर्णयहरूको अध्ययन गरिने छ । त्यसैका आधारमा प्रादेशिक भाषाका बारेमा सामग्री सङ्कलन गरिने छ । डोटेली भाषी वक्तासँग उक्त भाषा सम्बन्धी खुला प्रश्नावली, अनुसन्धानकर्ताले तयार पारेको लिखित नोट र रेकर्डर जस्ता साधनको माध्यमबाट गहन अन्तर्वार्ता र अवलोकनका आधारमा डोटेली भाषाका वक्ताहरूका भाषिक सूचनाहरूलाई प्राकृतिक अवस्थामै सङ्कलन गरिने छ । वक्ताहरूका भाषिक व्यवहार, बोलीचाली, हाउभाउ जस्ता कुराहरूको सहभागितामूलक अवलोकनका आधारमा शारीरिक, मानसिक र संवेगात्मक दृष्टिकोणबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएका छन् । अध्ययनको क्रममा सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रमा गई आधिकारिक रूपमा सामग्री सङ्कलन गरिने छ । यस क्रममा प्राथमिक स्रोतका रूपमा डोटेली भाषा सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषणका लागि विभिन्न क्षेत्रका विभिन्न उमेर समूह, लिङ्ग, जातजाति र वर्गका डोटेली भाषिक वक्ताहरू रहने छन् । उनीहरूका बोलीलाई वा मौखिक अभिव्यक्तिका रूपमा प्रयोग भएको डोटेली भाषालाई नै प्राथमिक स्रोतका रूपमा सङ्कलन गरिने छ । द्वितीयक स्रोतका रूपमा डोटेली भाषा सम्बन्धी गरिएका अध्ययन, लेखरचना, पूर्व शोधपत्रहरू, शोधप्रबन्धहरू, अनुसन्धानात्मक लेखरचनाहरू, दस्तावेजहरूका साथै युट्युब तथा अन्य विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीहरूलाई प्रयोग गरिने छ । नेपालको सङ्घीय संरचनामा प्रादेशिक भाषाहरूको उपयोग, नेपाली भाषाका अतिरिक्ति प्रदेशभित्र बहुसङ्ख्यक जनताले बोल्दै आएको एक

राष्ट्रभाषालाई प्रादेशिक कानून निर्माण गरी सम्बन्धित प्रदेशको तह र सीमाभित्र सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गरी लागू गर्न सक्ने अधिकार संविधानले प्रदान गरेको छ । यसै अधिकारको प्रयोग गरी डोटेली भाषालाई प्रादेशिक भाषा मानेको छ ।

नमुना छनोट

सुदूरपश्चिममा बसोबास गर्ने डोटेली भाषिक भेदका वक्ताहरू प्रस्तुत अध्ययनको जनसङ्ख्याका रूपमा रहने छन् । डोटेली भाषाको अध्ययन सम्बन्धी आवश्यक पर्ने गहन र विस्तृत सूचनाहरू सङ्कलनका लागि सम्भावनारहित नमुना छनोट विधि अन्तर्गत उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरिने छ । यस विधिको प्रयोग गर्दा अनुसन्धानकर्ताले चाहेका डोटेली भाषा सम्बन्धी वस्तुगत सूचना, यस भाषाका सूचकका रूपमा डोटेली भाषिक वक्ताहरू, त्यहाँका स्थानीय, कम पढेका अथवा नपढेका र पाको उमेरका वक्ताहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइने छ । वर्तमान समयका युवा पिँढीमा पठन पाठनका साथै अन्य भाषाका प्रभावका कारणले सही रूप पत्ता लगाउन गाह्रो हुने हुँदा सकभर साठी वर्षभन्दा माथिका सूचकहरूले डोटेली भाषाका वास्तविक स्वरूप पत्ता लगाउन मद्दत पुग्ने हुनाले तिनै व्यक्तिहरूलाई नमुनाका रूपमा लिइने छ । डोटी जिल्लाको सबै स्थानीय निकायबाट वर्ग (आर्थिक रूपमा सम्पन्न र विपन्न वर्ग), जाति (दलित र गैरदलित) लिङ्ग (महिला र पुरुष) को प्रतिनिधित्व हुनेगरी नमुनाको रूपमा छनोट गरिने छ । गुणात्मक अध्ययनमा सूचकको सङ्ख्या बढी हुने र उनीहरूका अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाहरूलाई प्रतिवेदनमा समावेश गर्दा अनुसन्धान कार्य लामो हुन गई निकै जटिल हुने भएकाले नमुनाका रूपमा केही जनालाई मात्र लिइने छ ।

तथ्याङ्कको सङ्कलन, विश्लेषण र व्याख्या

प्रस्तुत अनुसन्धानको वर्णन र व्याख्या तार्किक विश्लेषणमा आधारित रहने छ । सङ्घीयता र प्रादेशिक भाषाको अवस्थाको अध्ययनका लागि २०६३ को अन्तरीम संविधान र नेपालको संविधान २०७२ लाई आधार मानिने छ । यसका साथै भाषा आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरूलाई समेत आधार बनाइने छ । प्रादेशिक भाषाहरूको विकासका लागि नेपाल सरकारले प्रदेश सरकारसँग समन्वय गरी प्रदेशमा भाषा आयोगको स्थापना गर्नसक्ने छ (भाषा आयोग, २०७६, पृ. २१) । नेपाल सरकारले जे जस्तो भने पनि प्रदेश सरकारले वर्तमान समयसम्म पनि प्रादेशिक भाषाहरूको सम्बन्धमा कुनै खास निर्णय गर्न सकेको

छैन । खास गरेर यस अध्ययनमा अवलोकन र अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सामग्रीलाई एकीकृत गरी विभिन्न लिङ्ग, जाति, वर्ग, उमेरमा विभाजन गरी डोटेली भाषिक भेदको निर्धारण गरिने छ । अन्तर्वार्ता अवलोकन पश्चात टिपोट गरिएका तथ्यलाई भाषाको स्थान निर्धारणका क्रममा उपयोग गरिने छ । सूचकबाट प्राप्त हुन नसकेका कुनै सूचकबाट प्राप्त भएका तर आफूलाई शङ्का लागेका सामग्रीको सत्यापनका लागि डोटेली भाषा बोल्ने पुरानो पुस्ताको व्यक्तिबाट सत्यापन गरिने छ । सूचकले दिएको सूचना, अवलोकनबाट प्राप्त टिपोट, विद्युतीय माध्यमबाट प्राप्त सामग्रीका आधारमा भाषिक भेदको निर्धारण र विश्लेषण गरिने छ । स्थानीय एफ.एम्., युट्युब, फेसबुकबाट प्राप्त सामग्रीलाई पनि पटक पटक सुनेर टिपोट गर्दै भाषाको विश्लेषणमा उपयोग गरिने छ । सङ्घीय संविधानले प्रादेशिक भाषाका सम्बन्धमा गरेका निर्णयहरूको समेत अध्ययनगरी उपयोग गरिने छ । यसका साथै भाषा आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनलाई समेत अध्ययन गरी उपयोग गरिने छ ।

विश्वसनियता र वैधता

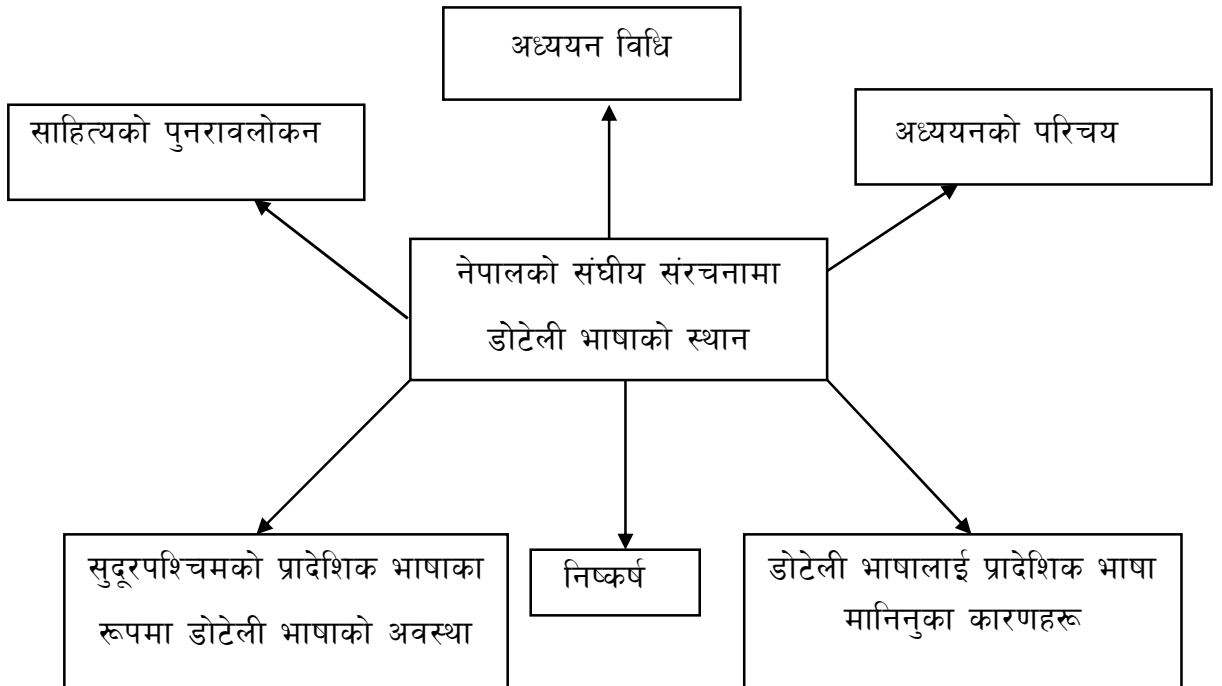
यस शोध प्रबन्धलाई पूर्णता प्रदान गर्न अनुसन्धानकर्ता अध्ययन क्षेत्रमा भौतिक रूपमा उपस्थित भई सूचकहरूलाई भेटी भाषिक सूचनाहरू सङ्कलन गरिने छन् । सूचकका रूपमा लिइएका वक्ताहरूका अन्तर्वार्तालाई सकेसम्म रेकर्ड गरिने छ । आवश्यक परेमा लिखित नोटसमेत तयार गरिने छ । सूचकहरूलाई पटक पटक भेटेर सूचना सङ्कलन तथा सत्यापन कार्य गरिने छ । जसले यस अध्ययनलाई पूर्ण रूपमा विश्वसनीय बनाउने कार्य गर्ने छ । सूचकहरूले व्यक्त गरेका मौखिक भाषिक अभिव्यक्तिहरू लिखित रचनाहरू यस अध्ययनमा समावेश गरिएका हुनाले यो अध्ययन वैध रहने छ । कुनै पनि अनुसन्धान कार्यमा अनुसन्धानकर्ताको नै जवाफदेहिता रहन्छ । अभि गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ताले सूचकको छनोट र प्रयोग आफू अनुकूल गर्ने हुनाले सम्पूर्णरूपमा नै स्वयम् जिम्मेवार हुन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा पनि अनुसन्धानकर्ता आफू डोटेली भाषाको वक्ता भएकोले पनि यस अध्ययनमा अनुसन्धानकर्ता पूर्णरूपमा जवाफदेही रहने छ । तसर्थ यस अध्ययनका लागि गरिने सम्पूर्ण क्रियाकलापहरूमा अनुसन्धानकर्ताको नै प्रत्यक्ष भूमिका रहने भएकाले यसको सम्पूर्ण जवाफदेहिता अनुसन्धानकर्तामा नै निहित रहने छ ।

नैतिक सरोकार

गुणात्मक अनुसन्धानमा सूचना सङ्कलनको आधारभूत पक्ष भनेको अनुसन्धानकर्ता भएकाले एउटा असल अनुसन्धानकर्ता सहभागी व्यक्तिहरूको नजरमा पनि असल तथा वफादार देखिनु पर्दछ। यस सन्दर्भमा उसले नैतिक रूपमा विचार पुऱ्याउने पक्ष वा गर्न हुने वा गर्न नहुने पक्षहरूलाई नैतिक मूल्य भन्ने गरिन्छ (पराजुली, २०७६, पृ. ६०)। प्रस्तुत अनुसन्धानमा सूचकहरूबाट सूचना सङ्कलन गर्दा आफ्नो प्रभाव देखाउने, धम्क्याउने, डर त्रास देखाउने र सूचना दिन बाध्य पार्ने जस्ता कुनै पनि कामहरू गरिने छैनन्। सहभागीहरूलाई पर्याप्त जानकारी दिई अध्ययन कार्य अगाडि बढाउनका लागि पनि सरोकारवालाहरूबाट पूर्व स्वीकृति लिइने छ। डोटेली समाजका मूल्य मान्यताहरूलाई आत्मसाथ गर्दै शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक तथा नैतिक पक्षमा आँच आउने कुनै काम गरिने छैन। सूचकहरूका गोपनीयताको कदर गर्दै अध्ययनको सारांशलाई स्पष्टसँग प्रस्तुत गरिने छ। तथ्याङ्क विश्लेषणको क्रममा पनि अग्रज अनुसन्धाताहरूका सूचनाहरूलाई साभार गरेर स-सम्मान ठाउँ दिइने छ। यसरी अनुसन्धानकर्ताले शोध नैतिकताभित्र रही अध्ययन कार्यलाई सम्पन्न गर्ने प्रयास गर्ने छ। जुन यसको नैतिक विचार हो।

अवधारणात्मक ढाँचा

यस अध्ययनको अवधारणात्मक ढाँचा निम्नानुसार रहने छ

यस अनुसन्धान लेखनमा लाग्ने खर्चको विवरण

सामग्री सङ्कलन	रु. ३० हजार
सामग्रीको सत्यापन	रु. १० हजार
अनुसन्धान प्रस्ताव टाइपिङ्ग, सेटिङ्ग	रु. ३ हजार
अनुसन्धान प्रतिवेदन टाइपिङ्ग, सेटिङ्ग, बाइन्डिङ्ग	रु. ५ हजार
अन्य खर्च	रु. २ हजार
जम्मा खर्च	रु. ५० हजार

सन्दर्भ सामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषा विज्ञान* (दोस्रो संस्क.), रत्न पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२), *समसामयिक नेपाली व्याकरण* (तेस्रो संस्क.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६३), *प्रयोगात्मक सरल नेपाली व्याकरण* (दोस्रो संस्क.), विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- कानून किताव व्यवस्था समिति (२०७५), नेपालको संविधान २०७२ ।
- खडका, श्यामबहादुर (२०६२), *बभाडी नेपालीको रूपतात्विक अध्ययन*, अप्रकाशित स्तात्तकोत्तर शोधपत्र त्रि.वि.वि. ।
- चन्द, वीर बहादुर (२०५५), *डोट्याली शब्द भणार*, जगदम्बा छापाखाना प्रेस ।
- चटौत, आर.डी. प्रभाष (२०५८), *डोट्याली बृहत् शब्दकोश*, बेलुविश्व स्मृति प्रतिष्ठान ।
- जोशी, खगेन्द्रप्रसाद (२०७५), *डोट्याली भाषाको उद्भव र विकास एक परिचर्चा*, *स्कलर्स जरनल* : *स्कलर्स एसोसिएसन अफ नेपाल*, अङ्क १, पृ. २३७-२४४ ।
- जोशी, हेमा (सन् २०२१), नेपालमा मातृभाषाको अवस्था, *प्रवासन वर्ष ४ अङ्क २*, पृ. ६३ देखि ७० ।
- पराजुली, तिर्थराज र जि. सी कृष्णबहादुर (२०७६), *शिक्षामा अनुसन्धान पद्धति*, जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा. लि. ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०३६), *राष्ट्रभाषा* (तेस्रो संस्क.), साभ्ना प्रकाशन ।
- पौडेल, राजेन्द्रप्रसाद र भट्टराई रमेश (२०७७), *नेपालको भाषानीति र योजना आधार*, इन्टेक्च्युअल्ज बुक प्यालेस ।
- बडू, कुमारी भुवेश्वरी (२०७५), *डोट्याली भाषा र स्तरीय नेपाली भाषाको व्यतिरेकी विश्लेषण*, *स्कलर्स जरनल* : *स्कलर्स एसोसिएसन अफ नेपाल*, अङ्क १, पृ २४५-२५१ ।

भट्ट, वासुदेव भाइसाप (२०६५), *डोटी प्रदेशको लोक वाङ्मय कोश*, साभ्ना प्रकाशन ।

भट्ट, हरिश (२०७३), *बझाङ्गी भाषिक भेदको अध्ययन*, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोध प्रबन्ध, त्रि.वि.वि. ।

भट्ट, आत्माराम (२०७९), *डोट्याली लोकगाथाको सांस्कृतिक अध्ययन*, शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।

भाषा आयोग (२०७३), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७३* ।

भाषा आयोग (२०७५), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७५* ।

भाषा आयोग (२०७६), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६* ।

शाही, हर्कबहादुर (२०७०), *अछामी भाषाको अध्ययन* अप्रकाशित विद्यावारीधि शोध प्रबन्ध, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

सङ्गम, महाकाली साहित्य (२०७४), *आधारभूत डोट्याली व्याकरण*, महाकाली साहित्य सङ्गम ।

सङ्गम, महाकाली साहित्य (२०७८), *डोट्याली बहुभाषिक शब्दकोश*, महाकाली साहित्य सङ्गम ।

सिजापति, रामविक्रम (२०५०), *नेपाली र कुमाउँनी भाषामा समानता*, गरिमा, वर्ष १२ अङ्क २, पूर्णाङ्क १३४ ।